

Наталія Петрова
ORCID.ORG/0000-0001-9536-4357,
кандидат історичних наук
доцент кафедри археології та етнології України,
заступник декана факультету історії та філософії з наукової роботи,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса,) старший науковий співробітник відділу
дослідження соціо-демографічних та правових аспектів
Голодомору-геноциду філіалу
«Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду
(Україна, Київ)
pani_natalka@ukr.net
petrova_nataliia@onu.edu.ua

Тетяна Сидоренко
ORCID.ORG /0000-0002-7915-4824
магістрантка кафедри археології та етнології України,
факультету історії та філософії,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса,) tetianasydorenko0304@gmail.com

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ ДЕПОРТОВАНИХ БОЙКІВ У СТЕПАХ РОЗДІЛЬНЯНЩИНИ

Анотація

У статті на основі аналізу спогадів депортованих зроблено спробу проаналізувати окремі аспекти щодо їх адаптації в Роздільнянському районі Одеської області. Отримана інформація дає підстави констатувати, що депортовані стали заручниками міждержавної радянсько-польської «Угоди між СРСР та Польською республікою про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951 року, відомою в Польщі під криптонімом «Аксја Н-Т 1951». Це була вже не перша хвиля появи на Одещині переселенців, так, внаслідок переселення західноукраїнського населення у 1944-1946 рр. з Надсяння, Холмицини, Підляшшя та Лемківщини тисячі людей, вимушено залишили свої домівки, господарство, змінили чи навіть позбулися звичного укладу життя. Переселення західноукраїнського населення вплинуло на етнічний склад ряду областей УРСР та Одеської області зокрема.

У дослідженні проводиться аналіз літератури та свідчень-спогадів, які дають можливість деталізувати процес організації переселення та розселення переселенців на нових територіях. Проаналізовані джерела інформації дають підстави для твердження, що процес переселення місцями носив стихійний та не упорядкований характер, про що свідчать проблеми, з якими зіткнулися депортовані на нових територіях. Серед основних проблем слід відзначити неготовність влади забезпечити переселенців житлом, необхідність важко працювати в колгоспі на малооплачуваних роботах, нові кліматичні умови, що спонукали до адаптації та опановування інших видів господарювання. Мали місце окремі випадки міжетнічної ворожості, ідеологічне протистояння. Матеріали свідчать про неготовність держави в умовах ведення військових дій та в перший повоєнний час забезпечити переселенців навіть речами першої необхідності.

Ключові слова : бойки, переселенці, депортація, українці, Одеська область.

Nataliia Petrova
ORCID.ORG/0000-0001-9536-4357
PhD. (History), Associate professor of the Department of
Archeology and Ethnology of Ukraine,
Deputy Dean of the Faculty of History and Philosophy of
Scientific Work,
Odesa I. I. Mecnikov National University
(Ukraine, Odesa)
Senior Research Fellow,
Department of Socio-Demographic and Legal Aspects of the Holodomor Genocide,
Branch of the Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor Genocide

(Ukraine, Kyiv)
pani_natalka@ukr.net
petrova_nataliia@onu.edu.ua
Tetiana Sydorenko
ORCID.ORG /0000-0002-7915-4824
Master student of the
Department of Archaeology and Ethnology of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy
of Odesa I. I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
tetianasydorenko0304@gmail.com

SOME ASPECTS OF ADAPTATION OF DEPORTED BOYKOS IN THE STEPPE DISTRICT OF ROZDILNA

Summary

In the article, based on the analysis of the memories of the deportees, an attempt is made to scrutinize some aspects of their adaptation in the Rozdilna district of Odesa Region. The information obtained gives grounds to determine that the deportees became hostages of the Polish-Soviet border adjustment treaty of 1951, known in Poland under the pseudonym "Akcja H-T 1951". This was not the first wave of immigrants in the Odesa Region, so because of the resettlement of the western Ukrainian population in 1944-1946 from Nadsyannia, Kholm, Podlasie and Lemko, thousands were forced to leave their homes, farms, change or even lose their usual way of life. The resettlement of the western Ukrainian population affected the ethnic composition of a number of regions of the Ukrainian SSR and Odesa Region in particular.

The study analyzes the literature and testimonies, which provide an opportunity to detail the process of organizing the resettlement and relocation of migrants in new territories. The analyzed sources of information give grounds to claim that the process of resettlement in some places was spontaneous and disorderly, as evidenced by the problems faced by deportees in the new territories. Among the main problems were the unwillingness of the authorities to provide housing for migrants, the need to work hard in the collective farm in low-paid jobs, new climate conditions that have encouraged them to adapt and master other types of farming. There were some cases of interethnic hostility, ideological confrontation. The materials testify to the unwillingness of the state in the conditions of hostilities and in the first post-war period to provide the displaced with even vital essentials.

It was very difficult for the Boykos to retain their ethnic peculiarity in the conditions of the Ukrainian South. First, the Boykos lost their small homeland and gradually realized the impossibility of returning to it; secondly, they found themselves in unusual geographical and climate conditions - the steppe zone has different trends of economic activity. As a result, the Boykos specific labor skills were lost. In addition, working in the collective farm from morning until night, parents were not able to pass on the torch to their children; third, the Boykos had to live among people with different historical experiences and different mentalities. Here the negative image of the Ukrainian of the western territories was cultivated - "unreliable person", "anti-Soviet element", "Bandera"; fourth, historical destiny and culture of the Boykos were deliberately ignored. The peculiarity of the deportation action was that all residents of the area, regardless of ethnicity, were subject to eviction; the evicted had no right to freely choose their place of future residence.

Key words: *Boykos, migrants, deportation, Ukrainians, Odesa region.*

Постановка проблеми. В сучасному науковому просторі тема депортації українців досліджується в контексті розгляду переселення українців західноукраїнських земель до інших областей УРСР, де відновився процес «радянзації» у 1944 р. Сьогодні ця проблема вже має репрезентативний науковий доробок, представлений потужними науковими студіями як українських так і польських вчених. Слід зазначити, що проведені дослідження актуалізують питання висвітлення регіональних особливостей перебігу процесів переселення та адаптації. Ці аспекти можливо висвітлити на основі свідчень-

спогадів депортованих та їхніх нащадків, що зберігають пам'ять про ті лихі роки, та архівних документів, які не в повному обсязі введені до наукового обігу. Так, особливо для Одещини, питання дослідження процесів адаптації, та маркерів субетнічності, особливо в контексті проблеми свій/чужий/інший, з урахуванням особливостей традиційно-побутової культури депортованих та багатьох інших аспектів є вельми актуальними.

Аналіз досліджень. Тема дослідження примусового переселення з етнічних українських територій, які відійшли до Польщі, при другому обміні територій між ПНР і УРСР в 1951 році, та інших окремих аспектів переселенських процесів з зрозумілих ідеологічних причин не була предметом уваги в радянській історіографії і почала розроблятися лише у роки незалежності України. Активізація наукової уваги до проблеми спостерігається з кінця 1990 років. Передовсім слід згадати розроблену Виноградською Г. періодизацію переселенських процесів (Виноградська, 2008: 243-244). Для дослідження питань, пов'язаних з процесами депортації є праці Кляшторної Н., яка відома у середовищі депортованих українців як популяризаторка бойківського діалекту, є провідною фахівчиною політики пам'яті бойківської етнічної групи. Дослідниця задокументувала артефакти бойківської культури та має низку відкриттів у царині бойківської мікроісторії. Її історико-документальні видання зі спогадами очевидців про виселення із Західної Бойківщини, у яких устами десятків людей розповідається про трагічну долю переселенців з Бойківщини в степи півдня України є надзвичайно актуальними (Кляшторна, 2006; Кляшторна, 2009).

Окремі аспекти доцільності обміну ділянками були предметом наукової уваги дослідників України та Польщі (Козловський, 1998; Роговська, 1997).

Однією з найновіших праць, присвячених темі депортацій є монографія Романа Кабачія (Кабачій, 2019). Автор дослідження популяризує знання про історію і культуру мешканців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини та Західної Бойківщини (Закерзоння) в 75-ту річницю початку їх депортації з рідних земель.

Щодо регіонального контексту, зазначимо, що історіографічний доробок дослідження переселенських процесів на Півдні представлений роботами Пронь Т. (Пронь, 2009), окремі аспекти переселенських процесів на Одещині стали предметом уваги Ніточка І. (Ніточко, 2011; Ніточко, 2016), який в своїх працях на основі архівних документів та спогадів аналізує процес переселення бойків на Одещину, подає відомості про особливості облаштування на нових землях, робить спроби дати оцінку подіям тих років. Тема дослідження окремих аспектів адаптації переселенців була предметом уваги Кушніра В. (Кушнір, 2014; Кушнір, 2015). Деякі аспекти визначеної проблеми вже були оприлюднені авторами статті, зокрема це питання майнового та соціального стану переселенців, адаптації в новому середовищі (Ковальчук, Петрова, 2017; Ковальчук, Петрова, 2016; Ковальчук, Петрова, 2018; Наталія Петрова, Станіслав Ковальчук, 2018; Наталія О.Петрова, Станіслав В.Ковальчук, 2018; Петрова, 2019).

Головним джерелом в даних працях виступають спогади очевидців тих подій. У ході етнографічних експедицій по областях України, в які були переселені люди з Бойківщини, дослідниками було зібрано змістовний матеріал, який пробуджує свідомість, спонукає замислитися про історію принаймні своєї етнографічної групи. Зі спогадів стає зрозуміло, що цей договір про обмін ділянками територій є злочином проти українського народу. Важко усвідомити скільки довелося пережити чоловікам, які не знали що їх чекає на півдні, жінкам, які думали лише про те, як їм вижити та прогодувати дітей, та самим дітям, у яких закінчилось дитинство в момент переселення.

Важливим і до сьогодні залишається завдання розширення джерельної бази для дослідження питань історії, культурно-побутових особливостей та адаптації депортованих, особливо на вузьколокальному рівні окремих населених пунктів в районах поселення депортованих.

Джерелами інформації для нашого дослідження є спогади депортованих в Роздільнянський район Одещини бойків та членів їх родин, які народилися вже після депортації. Серед опитаних респондентів: Андрейко Стефанія Михайлівна

(1936 р.н., с.Новоукраїнка), Іванова Валентина Іванівна (1971 р. н., с. Новоукраїнка), Іванов Валерій Федорович (1970 р. н., с. Новоукраїнка), Іванова Любов Дмитрівна (1950 р. н., с Новоукраїнка), Кольцун Петро Юрійович (1959 р. н., с Новоукраїнка), Лукович Ганна Федорівна (1930 р. н., с. Новоукраїнка), Лукович Іван Михайлович (1939 р. н., с. Новоукраїнка), Лукович Катерина Михайлівна (1929 р. н., с. Новоукраїнка), Новацька Ольга Ярославівна (1964 р. н., с Єреміївка), Тулейбич Галина Іванівна (1963 р. н., с. Новоукраїнка), Федорович Юзефа Федорівна (1927 р. н., с. Новоукраїнка), Худик Емілія Іванівна (1922 р. н., с. Новоукраїнка), Яслик Емілія Михайлівна (1954 р. н., с Новоукраїнка).

Мета статті. На основі аналізу спогадів опитаних респондентів розглянути деякі аспекти адаптації депортованих бойків в Роздільнянському районі Одеської області, а саме: житлове питання, облаштування на новому місці, зміни в господарюванні, працевлаштування, взаємини з місцевим населенням.

Виклад основного матеріалу. У вересні 2020 року виповнилося 76 років від початку депортації з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини мешканців цих регіонів. Понад 482 тисячі українців примусово переселили до УРСР у 1944 – 1946 роках. Це брутально здійснили комуністичні режими СРСР і Польщі із застосуванням терору, репресій, конфіскації майна, обмеження політичних, соціальних, економічних і культурних прав людей. Виселення українців проводили до різних регіонів УРСР – від Галичини до Причорномор'я, Слобожанщини та Донеччини.

Насамперед звернемо увагу в цій публікації на подіях 1951 року, а саме договорі між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій. Останньою територіальною корективою між двома державами стала «Угода між СРСР та Польською республікою про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951 року, в Польщі відома під криптонімом «Аксја Н-Т 1951». Цей обмін не передбачав обміну населенням і це означало, що люди, котрі мешкали на цих територіях, мали бути виселенні з рідної землі. Не було жодної причини,

яка б вплинула на те, аби можна було б залишитися на батьківщині. Так, внаслідок «Акція Н-Т 1951» на території Роздільнянського району Одещини з'явилися бойки... А перед цим в мальовничі села Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області далекого 1951 року прийшла звістка про переселення і стало зрозуміло, що життя зміниться. В душі людей жевріла надія, що це лиш жарт, але реальність виявилася надто жорстокою. Чи думали люди, що це обернеться трагедією народу?

Опитані нами респонденти про ті доленосні дні згадують, що збираючи речі, в голові роїлися купи питань та думок... Куди ми їдемо? Що чекає нас на новій землі? Що буде з домівками які покидаємо? Відповідей на питання не було. Було лише одне усвідомлення – життя зміниться раз і назавжди.

Необхідність територіальних змін 1951 р. пояснювали економічною діяльністю. Але чи так насправді? Чи може тут була більш складніша мета?

Метою Польщі було отримання нафтопромислів Нижньо-Устрицького району, в обмін на які Радянський Союз отримував «зручне залізничне сполучення» (Кляшторна, 2009: 7). Ми поділяємо цю думку, хоча СРСР не мав виграшу в цьому питанні.

Економічний потенціал переданої Польщі ділянки території України в історіографіях обох країн подається неоднозначно. Козловський І. зазначає, що вона була багата на нафту і газ, на момент передачі тут нараховувалося 129 нафтових свердловин, у тому числі 97 діючих з добовим видобутком нафти 85 тон (Козловський, 1998: 188), натомість Роговська А. зауважує, що Польща отримала гористий терен з кепськими ґрунтами й вичерпаними родовищами нафти (Роговська, 1997: 22).

Міждержавні угоди Польщі і СРСР почали укладати ще з 1944 р. і до 1948 р. Це означало, що люди, які жили на прикордонних землях будуть виселенні з цих зон. Через два роки Польська Республіка стала ініціатором чергових пропозицій щодо зміни кордону. Це була остаточна і остання зміна. В історію вона увійшла під назвою «обмін ділянками державних територій», а у Польщі – під кодовим ім'ям «Акція Н-Т 1951» (Пронь, 2009: 264)

Згідно з цим договором створили комісію, яка повинна була почати свою роботу не пізніше як за два тижні і закінчити за два-три місяці. В додатку до договору описано лінії державної території на ділянках СРСР і Польської Республіки. В протоколі до договору записано, що кожна зі сторін безкоштовно передає іншій стороні державну, кооперативну-колгоспну, кооперативну, загальносупільну власність, включаючи обладнання підприємств, залізниць, засобів зв'язку. І жодного слова не знайдете про людей, які жили на цій території з діда-прадіда. Лише у статті 4 протоколу до договору вжито слово «населення» – але тільки в частині, в якій йдеться про обов'язковість якнайшвидшого звільнення ним території (Козловський, 1998: 52). В документах зазначено, що обмін здійснюється лише територією, тому населення має бути виселене.

Відповідно акту про передачу нерухомого майна, відселене населення залишило 6503 житлові і господарські споруди. В цілому депортація охопила понад 32 тисячі осіб бойківського населення з 45 сіл Нижньоустріцького, чотирьох сіл Хирівського і трьох сіл Стрілківського районів колишньої Дрогобицької області. Мешканці сіл Хирівського і трьох сіл Нижні Устріки (місто), Нижні Устріки (село), Бандрів, Береги Долішні, Телешниця Ошварова, Телешниця Сянна, Солина, Соколе, Панищів, Рябе, Дашівка, Устянова, Чорна та ін. були розпорошені у чотирьох південних областях УРСР – Донецькій, Миколаївській, Одеській та Херсонській (Ніточко, 2011:160).

Людей переселяли в малозаселені українські степи, що після втрат в роки Голодомору 1932 – 1933 рр. і голоду 1947 року потребували робочих рук. У західному регіоні залишили лише родини робітників – нафтовиків, залізничників і працівників підприємств районного центру Нижні Устріки. Селян завезли в найвіддаленіші від обласних центрів кутки Донеччини, Миколаївщини, Одещини, Херсонщини. Лише незначній частині цих людей вдалося згодом оселитися на рідних землях, а більшість залишилася в «місцях планового поселення». В дослідженні нами села Роздільнянщини були депортовані бойки з с. Телешниця Сянна та с. Телешниця Ошварова Нижньо-Устріцького району Дрогобицької області.

Головною проблемою на новому місці було житлове питання, оскільки незважаючи на обіцянки влади, переважна більшість родин не отримала ключів від будинків, та змушена була поселятися «на квартири» до місцевих мешканців, інколи депортовані мешкали у недобудованих або зруйнованих приміщеннях, коморах, землянках, дехто починав самостійно будуватися і виплачувати великі кредити. Один з документів про кредит зберігся в родині депортованих (фото 1, фото 2)

Перераховано
 № 5.11.1981 г.
 з 20 000 руб. в 500 руб. в день

Форма № 20

ОБЯЗАТЕЛЬСТВО

Город, село Сельскохозяйственной (Сельхоз) Общества
220 ул. Коммуны

М. нижеподписавшийся Колосовский, Алексей
 (подпись, печать для удостоверения)

взял в Сельскохозяйственной (Сельхоз) Обществе
 (наименование колхоза, совхоза или учреждения, в котором
 работает заемщик) в установленном порядке кредит

в сумме 5000 руб. (словами) пять тысяч
 (словами) 00 коп. (цифрами) 00

с целью восполнения обязательств Сельскохозяйственному банку СССР,
 принимаемому в дальнейшем «Сельхозбанк», в следующем:

1. Свои задолженности Сельхозбанку по ссуде на
20 коп. (словами) 20 (цифрами) 00 получившей мной в счет
 открытого мне кредита в сумме 5000 руб. (словами) 00
 (цифрами) 00 рублей, я обязуюсь
 уплатить в течение 10 лет (словами) 10
лет (цифрами) 00 года в сроки и в суммах, какие будут
 указаны на страницах 3 и 4 настоящего обязательства.

2. За пользование ссудой обязуюсь уплативать Сельхозбанку
 одновременно с очередными платежами проценты на всю сумму долга
 из расчета 21 проц. годовых. При просрочке очередного пла-
 тежа обязуюсь уплативать дополнительные проценты за время про-
 срочки в размере 4 проц. годовых со всей суммы просрочен-
 ного платежа.

3. В случае использования мной ссуды не по назначению, я
 обязуюсь возратить Сельхозбанку по первому моему требованию всю
 погашенную мною сумму досрочно вместе с процентами из 12 проц.
 годовых.

4. Сверх того обязуюсь:

а) при строительстве за счет кредита дома или надворных построек
 осуществлять строительство и соблюдать строительный и жилищно-
 строительный кодекс РСФСР от 21.11.61 г. № 109-000 и в-лучи, обязательство № 1079

Фото 1. Зобов'язання про позику

навички, якими володіли бойки, були втрачені. Окрім того, працюючи в колгоспі з ранку до ночі, батьки не мали змоги передати дітям свої знання та навички; по-третє, бойкам довелося жити в середовищі людей з іншим історичним досвідом та іншою ментальністю. Тут культивувався негативний образ українця західних теренів – «ненадійної людини», «антирадянського елемента», «бандерівця»; по-четверте, свідомо замовчувалася історична доля і культура бойків. Особливістю акції депортації було те, що виселенню підлягали всі без винятку мешканці терену, незважаючи на етнічну приналежність; виселені не мали права вільно обирати місце майбутнього проживання (Роговська, 1997: 220). Під час цього виселення не враховували родинні стосунки. Тому часто близько споріднені особи (батьки і діти, брати і сестри дорослого віку) направлялися в населені пункти розташовані за сотню кілометрів один від одного. Про жахливі випадки розлучення родин під час депортацій ми вже писали в попередніх публікаціях, відомості про це зберігаються в скаргах та чисельних зверненнях з проханнями знайти чи повідомити місце поселення дітей, батьків, близьких родичів (Наталія Петрова, Станіслав Ковальчук, 2018).

Депортовані в далекий степ мали право вивозити одяг, взуття, білизну і навіть реманент, тому ніби мали можливість бодай частково дотримуватись традицій принаймні господарсько-побутових. Але цього не сталося з кількох причин: по-перше, далеко не всі знаряддя праці можна було перевозити, оскільки існували вагові обмеження, по-друге, інші природні і кліматичні умови змушували опановувати нові технології, а колгоспна система функціонування сільського господарства не відповідала традиційним на батьківщині формам ведення господарства (Кушнір, 2015: 87).

Українці-переселенці на Одещині зіткнулися в першу чергу із новим соціально-економічним устроєм, відсутністю житла, працевлаштування, новими кліматичними умовами, хворобами тощо, більшість переселенських родин не була готова до таких умов. Виділені кошти, майно для переселенців ставало полем для зловживань з боку районної влади. Намагання влади ідеологічними та

репресивними заходами вплинути на переселенців призводили до виїзду останніх до західних областей (Ковальчук, Петрова, 2016).

В історії існує незліченна кількість випадків, коли влада, шукаючи собі вигоду, руйнувала людські життя. Ця подія не виняток. Це трагедія, котра оповита легендами, і в двадцять першому столітті ми маємо розвіяти примарні історії та відкрити правду, правду, яка запеклася на устах переселених.

Важливим джерелом для відтворення перебігу подій є спогади депортованих. Як згадують опитані нами свідки, акція проводилась за чітко визначеним планом, початком якого взимку та навесні 1951 р. на населення спрямували шквал пропагандистських заходів: людей силоміць заганяли у наспіх відведені приміщення для участі у зборах, прослуховування лекцій та перегляду кінофільмів про «райське життя» в СРСР.

Вагомим чинником у переселенні, моральній підготовці людей мало стати формування з місцевих жителів спеціальних делегацій, які на весні 1951 року були направлені на місця майбутнього проживання. «Агітаторів» зобов'язували змальовувати «прекрасне» колгоспне життя в південній Україні, переконувати земляків у доцільності переселення. Так, на зібраннях вони щиро розповідали про благодатні українські степи, родючі чорноземи, працьовитих людей, але у приватних розмовах не уникали можливості поділитися здобутою там інформацією про страшні часи голодомору, репресій та геноциду, пережиті тамтешнім населенням.

Люди дуже обурювалися, чинили супротив переселенню. Відомі випадки, що селяни у день від'їзду спалювали свої садиби на знак протесту. Так, Лукович Іван Михайлович, розповідав, що напередодні виселення, близько 1947-48 років його сім'я побудувала нову дерев'яну хату. Але примусова депортація перекреслила усю радість, котру принесла новенька домівка.

13 червня 1951 року був відправлений перший ешелон. Як про це розповідала жителька села Новоукраїнка Юзефа Федорівна Федорович, котра була переселена з села Телешниця Ошварова: «Нас везли зі станції в Устяновій. З Устянової їхали до Роздільної. Не було кому пожалітися. То хіба власть

була?...». І справді, хто б почув стогін депортованих людей? Хто б став на захист щасливого дитинства дітей?

Депортовані отримували документи про переселення – переселенський квиток, в якому наводилася інформація про склад сім'ї, місце поселення родин, серед тих, хто вирушав у важкий, далекий та невідомий путь були новонароджені діти або літні члени родини (фото 3, фото 4).

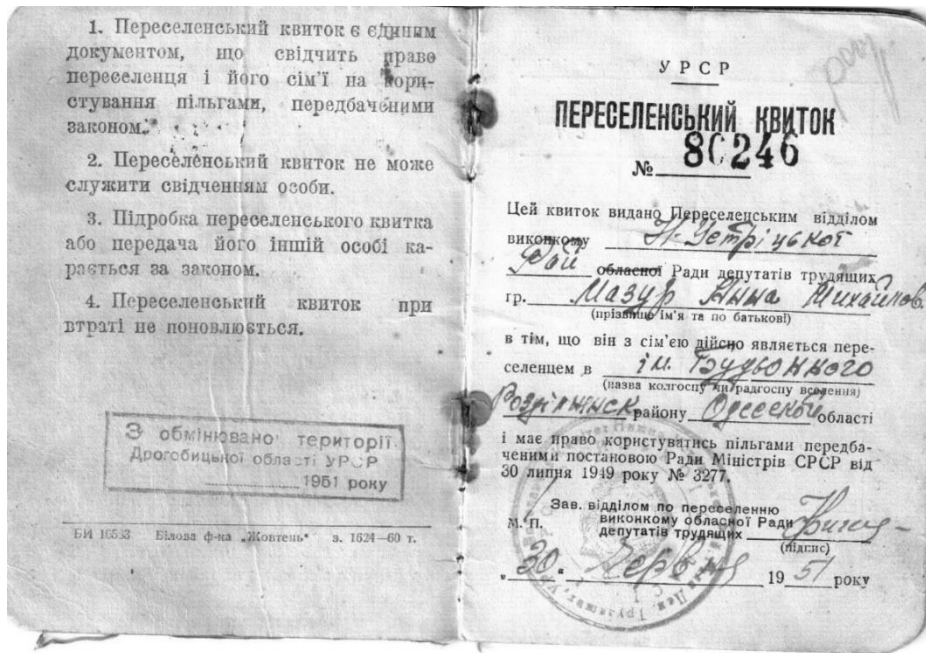

Фото 3. Переселенський квиток

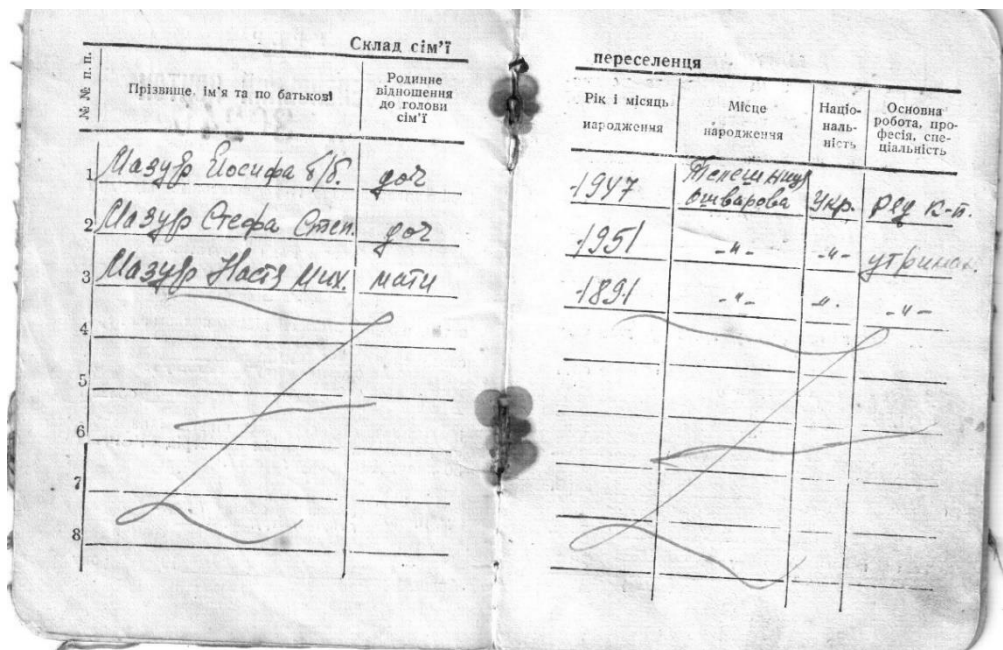

Фото 4. Переселенський квиток. Склад родини

Протягом чотирьох літньо-осінніх місяців 1951 р. колони возів зі скромними пожитками селян безперервними потоками прибували на залізничні станції Нижні Устріки й Коростенко. Вони супроводжувалися плачем жінок і дітей. Розлучалися родини, сусіди, окремі з них – назавжди. Зібравшись на пероні, люди просто неба, у відчаї довго очікували на ешелоні, а далі – команди на завантаження.

«Було три етапи переселення. Нас вивезли третім. То був август місяць. Перший був десь в маю, другий не пам'ятаю...» – згадує Андрейко Стефанія. З її розповідей довелося відчувати тягар від нелегкої дороги – «До села заїжджала машина і кілька влізло на машину тільки й поїхало. Було дві машини – грузили на дві, інколи і на підводи. Погрузили та й повезли на станцію. Потім підогнали вагони й почали грузити людей. Зі станції в Устяновій ми їхали до району, через район до Дрогобичі й далі...».

Люди їхали протягом цілого тижня, адже повного ешелону не було і їх чіпляли до поїздів які проїжджали поруч. В одному вагоні їхало три сім'ї зі своїм багажем, худобою. Старші люди ходили до представників влади, бо не було вже харчів й не було чим годувати худобу. Коли ешалон зупинявся, то люди могли вийти пройтись і таким чином залишитися на самоті, адже родина продовжила подорож.

З дому брали хто що міг – ящики під зерно та бараболю, дрова для розпалу, невелику купу сіна, щоб хоч деякий час можна було прогодувати худобу.

На півдні людей очікувала нова сторінка життя. В перший етап переселення відправляли молодь, аби розпочати будівництво. Парубки та дівчата допомагали майстрам з сусідньої Молдови, які приїхали на заробітки, майструвати житло з ракушняка, а самі тим часом поневірялись по сусідам. Варто зазначити, що тодішні жителі с. Новоукраїнка (на той час село називалося Будьонівка) не дуже радо прийняли «прибульців» з Західної України. Багато хто з них називав переселенців «бандерами», ставилися вороже, хоча усвідомлювали, що люди не з власної волі тепер їх сусіди. Дуже часто бойків кликали бідняками, не визнаючи власної бідності. Незважаючи на не довірливе ставлення тепер, уже односельчан,

люди змогли стати більш-менш тутешніми. Так, Лукович Ганна Федорівна згадувала: «Того літа була страшна засуха. Коли ми приїхали пішла рясна злива, яка не закінчувалась три години. Місцеві казали, що то благословенні люди з Західної привезли дощ».

За літо вибудували нові будинки для себе та своїх родичів. Емілія Іванівна Худик згадує про початок життя в с. Новоукраїнка: «Тут з ракушняка дали нам хати. Молоді з нашого села будували їх. Одна кімната і кухня – і вся хата. Хати були непомащені. І підлоги не було. Палили соломною, соняшником. Ми вдома мерзли, баба і діти. Хотіли шовковицю зрубати – не можна було, штраф був. Брали мішок – і йшли за соломною для корови. Стіни були замерзлі у хаті – санками можна було їхати. Сиділи в куфайках». Цей спогад не відображає в повному обсязі того жахіття, що мало б називатися домівкою. В основному стояли лише стіни без вікон і дверей, не помащені. Вікна виготовлялися вже потім, але поки доходила черга вже й зима була на порозі. Стіни були в край важкому стані – проросла пшениця зовсім не прикрашала життя.

Бували випадки, що виділений будівельний матеріал, як виявилось, «не доїхав» до адресатів, його частково розікрали по дорозі, а решту розбазарили місцеві можновладці. Людям доводилося тіснитися по кілька родин в одній хаті. Бувало, що родини, рятуючись від холоду, селилися разом із худобою.

Згодом, людям з польським корінням дозволялося повернутися на рідну землю. Це можливо було лише в одному випадку – якщо були родичі з Польщі, які зробили запит-запрошення на теперішнє місце проживання. Але не так багато людей скористалися цим правом, адже місце в степовому краю було вже обжите. Ті, які проявили рішучість збирали валізи з документами, речами. Могли ще зібрати подушки, простирадла. Все інше вже покидали тут, згадує Яслик Емілія Михайлівна.

Починати нове життя було дуже не просто. Перше, що треба було зробити – це облаштувати домівку. Друге – знайти роботу. Вся молодь та люди середнього віку пішли працювати хто куди – на корівник, свинарник, курник,

ходили на степ полоти «норму». Працювали за трудодні. Говорили, що начальство було з місцевих, а основна робоча сила – переселенці.

Хліба, як такого не мали. Лише в колгоспі раз у день давали одну буханку, але ж на родину в котрій було багато дітей завжди не вистачало. Нова сторінка життя видалась нелегким випробуванням. Навіть діти не мали можливості закінчити школу, бо треба було заробляти на життя. Емілія Худик про це згадує так: «Приїхали в Одесу – мама з трьома дітьми. Я покинула школу і пішла на роботу, бо не було як жити. В сьомий клас не пішла, пішла полоти «норму». Бригадир не хотів мені дати «норму», бо я ще була мала, 15 років. Дали мені «півнорми». Як я могла піти в школу, коли ми не мали що їсти».

Про важке життя і відмінність клімату згадує Андрейко Стефанія Михайлівна: «Важко було жити і там, і тут. Там були ліси, збирали ягоди, гриби, але земля була не достатньо родючою, потрібно було постійно удобрювати. А тут чорноземи, це рятувало...».

Будувати життя з нової сторінки зовсім не легка справа, особливо, якщо примусово і в чужому краю. Багато хто з людей на зборах перед від'їздом говорив що нізащо не покине села, краще вмерти у рідній стороні. Так, і досі ті дівчата та хлопці того часу у душі старої людини прагнуть до малої батьківщини, аби там залишилося тіло після смерті.

Як вже зазначалося вище, на так званні «місця планового поселення» спочатку відправляли молодь, які мали будувати домівки «під ключ». Якраз вони перші побачили безкраї степи і непридатну для людини лісової зони землю. Молоді заборонялося будь-яким чином розповідати про життя на півдні.

Юнаків та дівчат на новому місці зустрічали по-різному. Деякі місцеві були налаштовані вороже, деякі з жалістю дивилися на новоприбулих.

Загалом, для всього Нижньоустріцького району механізм переселення був однаковим. Поспілкувавшись з переселенцями з села Єреміївка (виселені з с. Лобізва), ми дійшли висновку, що у свідомості людей цей злочин має один і той самий образ, схоже за проблемами життя після переселення.

Якщо порівнювати переселення 1951 року та депортації українців з Польщі в 1944-1946 роках, то простежуються схожі риси: напередодні проводилась активна агітаційна робота, агітатори розповідали про родючі степи півдня України і що там легше господарювати. Але, навіть зараз, на противагу цьому респонденти говорять про рідні й досі для них гори та ліси (Кабачій, 2019: 466).

Яке ж воно було, життя після переселення? Звичайно, нові умови життя для жителів Карпат були важкими. По-перше, природні умови степу суттєво відрізнялись від звичних умов, диктували необхідність опановування нових видів господарювання, по-друге, місцеві жителі, їх переважно негативне ставлення до депортованих, не були фактором, що сприяв адаптації; по-третє, недобудовані будинки, та інші житлові проблеми суттєво погіршували ситуацію.

Проблемою стало те, що останній етап переселення був восени. Це означало, що урожаю посаженого не було, ресурси для заготовлення їжі були відсутні. Одна надія була на те, що привезли з собою з Батьківщини. В цій ситуації не останню роль зіграли місцеві жителі. Ті, хто працювали на свинарниках, продавали місцевим кукурудзу, з якої переселенці варили мамалигу згадує Лукович Іван Михайлович.

Ще однією проблемою стала відсутність припасів для обігріву. В лісистій місцевості з цим ніяких питань не виникало, на відстані руки можна було зібрати дрова. Звичайно ж, в степу, це було майже неможливо. Для обігріву намагалися використовувати сухі бур'яни, залишки листя. З часом почали опановувати «місцеві» технології та робити так звані «лампачі» - висушені млинці з коров'ячого гною. Ця традиція зберігалася довгий час. Лукович Ганна Федорівна пам'ятає, що бабуся часто таке робила, але палила їх не в хаті, а в плиті на дворі, щоб зготувати їжу тваринам.

Способом порятунку від голоду та заробітком, хоча й важким, були колгоспи. В селі Будьонівка (Новоукраїнка) люди мали можливість важко працювати в корівниках та свинарниках. У спогадах всіх переселенців проходить наскрізна лінія, про те, як важко було всім, особливо дітям. У дітей рано закінчилося дитинство. Чи не кожен респондент казав про те, що, приїхавши у

стеги, аби вижити йшли працювати всі – від великого до малого. Будь-куди, неважливо. Йшли сапати «норму», доїти корів, годувати свиней, вичищати сараї.

Як ми вже зазначали вище, багато хто змушений був брати кредит задля порятунку.

Важливим елементом пристосування до нових умов стали місцеві жителі. Вони розділилися на два табори: одні приймали та співчували новим жителям, інші поставилися вороже. Але прийняття чи неприйняття до громади залежало не тільки від місцевих. Як зазначає Новацька Ольга Ярославівна, роль відігравала і поведінка самих депортованих: дехто сам ставився до місцевих з ненавистю, а дехто одразу хотів потоваришувати.

Одразу ж з'являються сталі назви для представників прибулої етнографічної групи, які використовуються і нині. Досі побутує назва «западенці», від слова «западний», тобто «західний». Сюди ж включаємо і «переселенці», також побувала назва «бандерівці». Це був такий сталий стереотип щодо всіх людей з заходу.

Так як самі люди не усвідомлювали себе бойками і не могли про це повідомити, тепер уже односельчанам, то тривалий час місцеві називали депортованих «гуцулами» або «лемками», що зовсім не відповідає істині. Натомість серед односельців і досі зберігається а бойківська говірка, наголошує Іванова Валентина Іванівна. Тема бойківської говірки є досить цікавою. В даному контексті ми зробили спробу проаналізувати ступінь збереженості мовних особливостей на прикладі декількох поколінь власної родини Тетяни Сидоренко по гілці бабусі. Отже, родина Ганни Кольцун переселилась на територію степу у кількості трьох людей – бабуся Катерина, мати Марія та донька Ганна. Син Юрій на той момент саме знаходився на військовій службі і повернувся вже на південь України. Ця родина привезла з собою оригінальну бойківську говірку, яка з часом видозмінювалась, деяка частина зникла, а деяка – залишилась незайманою. Наступне ж покоління втратило в своєму лексиконі близько 50-60% своєрідних слів. Пояснюється це тим, що діти переселенців вже навчалися у радянських школах, виїжджали у міста, знайомилися з жителями

іншими сіл, та й загалом, ситуація склалася таким чином, що середовище не розуміло багато слів і потрібно було використовувати звичайні слова.

На сьогодні питання збереження оригінальної говірки потребує особливої уваги. Вона зберігається у старшого покоління, власне самих переселених, яких залишилося вже мало, в меншій мірі – середнього, і найменше слів вживають молодше покоління.

Наведемо декілька прикладів таких слів. Окрасою стола на Святу Вечерю є «опалянок», тобто паляниця. Часто-густо бойки любили смажити «книшики» – пиріжки. Вживали в їжу «стиранку», що звичайною мовою означає лапша. В кожному дворі мала бути «стодола», «стайня» та «буди», тобто приміщення для зберігання сіна, сарай та комори.

Назва бойків походить від частки «боє», яка має різне значення, залежно від контексту, одне з них – «так», «звичайно». Часто в бесіді можна почути цю частку, але видозмінену – «бая».

До речі, є цікавим такий факт, що у селі Новоукраїнка була збудована окрема вулиця спеціально для депортованих сімей. Офіційно вулиця носить назву Шевченко, але в народі її прозвали «Стройка». Чи не одразу село умовно розділилося на відповідні частини: перша – власне територія місцевих жителів, або ж «Москальський край», друга – вулиця переселенців, або, як згадувалось вище, «Стройка».

З розповідей респондентів стає зрозуміло, що відносини цих двох частин часто були не дуже добрими. Натомість, водночас з цим, депортовані одружувались на місцевих, що означає, що дошлюбне спілкування було спільним. Але, водночас, «Стройка» та «Москальський край» в деякому сенсі ворогували, це стосується переважно чоловічої громади. Іванов Валерій Федорович згадує, що були випадки, коли чоловік з «Москальського краю» залицявся до дівчини зі «Стройки» і поки він доходив на побачення до неї, міг отримати на горіхи декілька разів.

До питання культури повсякденності маємо віднести проблему конфесійної приналежності. Доречно буде сказати, що депортовані бойки за своїм

віросповіданням були греко-католиками, але приїхавши на Роздільнянщину були змушені змінити свої релігійні вподобання, оскільки в Новоукраїнці була лише православна церква. Люди не могли жити без віри, храму та Слова Господнього, тому пішли до церкви, яка знаходилась на території села, але важливим є те, що вони не перехрещувались, тому фактично їх досі можна вважати греко-католиками. Хоча, в греко-католицькій Біблії написано, що у разі того, якщо не має греко-католицької церкви у місцевості проживання, то дозволяється приходити у православну церкву, але з умовою не співати церковних пісень, не приймати причастя та миропомазання. Відслухали молитву і все. Але звичайно, люди цього не придержувалися, згадує Андрейко Стефанія Михайлівна. Цей момент висвітлює ще один аспект пристосування до нових умов.

У порівнянні з переселеними бойками 1951 року, яким не в повній мірі вдалося зберегти свою локальну специфіку, лемки, які були депортовані 1944-1946 рр., на це спромоглися. На це є кілька причин. По-перше, місцеве населення не прийняло їх, тому вони опинилися деякою мірою в ізоляції. По-друге, самі лемки мали схильність до відокремлення. Вони були згуртованою громадою, що допомагало їм зберегти свою субетнічність (Кабачій, 2019: 475).

В нашому дослідженні нам стали доступні унікальні фотокартки переселенців з особистих архівів (фото 5).

Фото 5. Сім'я депортованих, 1950-ті роки. Роздільнянщина

Висновки. Адаптація депортованих бойків в загальних рисах пройшла три етапи. Перший етап – «чужі»: це період одразу після депортації. Люди приїхали здалека, на перший погляд для місцевих вони «чужі», «незрозумілі». Другий етап – «інші»: включає в себе перші десять років життя в степу. На даному етапі місцеве населення вже знайоме з бойками, але вони залишаються окремою частиною локального суспільства. І останній етап – «свої»: на цьому етапі переселенці, врешті-решт, змогли вкорінитися в тутешній соціум, як повноправна частина громади. Поширюється практика шлюбів з місцевими, депортовані ходять до місцевої православної церкви, зазначимо, що повсякденне життя бойків одразу після переселення і тепер різняться. Головним щоденним завданням в перші роки після депортації було питання виживання, що стало можливим завдяки наполегливій та важкій праці. Працювали кожен день понад силу, від рання до зорі, аби мати змогу виростити дітей і не загинути самим.

Взаємовідносини з місцевими зіграли не останню роль, аспекти асиміляції є виразними: найперше це проявляється в умовах пристосування до специфіки степу, так чи інакше, переселенці переймали спосіб життя місцевих, поступово ставали жителями степу.

Список використаних джерел та літератури

Виноградська, 2008 – Виноградська, Виноградська Г. Депортація українців з Польщі 1944-1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. 2008. Вип. 11-12. С. 243-250.

Кабачій, 2019 – Кабачій Р. Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944 – 1946 роках. Київ: Люта справа, 2019. 624 с.

Кляшторна, 2006 – Кляшторна Н. О. Акція-51. Останні свідки. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 232 с.

Кляшторна, 2009 – Кляшторна Н. О. Акція-51. Книга пам'яті. Вінниця: ДП «ДКФ», 2009. 447 с.

Ковальчук, Петрова, 2016 – Ковальчук С.В., Петрова Н.О. Українці-переселенці на Одещині 1944-1946 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // Записки історичного факультету (ЗІФ). 2016. С. 155-165.

Ковальчук, Петрова, 2017 – Ковальчук С.В., Петрова Н.О. Майновий та соціальний стан переселенців на Одещину в 1944-1947 рр. // Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання : Збірка наукових праць: наукове видання. Одеса. 2017. С. 168-178.

Ковальчук, Петрова, 2018 – Ковальчук Станіслав, Петрова Наталія. Деякі особливості адаптації українців-переселенців на Одещині у 1944-1946 рр.: соціально-економічний та етнічний аспекти (за матеріалами справ Державного архіву Одеської області) // Уманська старовина: Науковий журнал. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» 2018. Вип. 5. С.74-82.

Козловський, 1998 – Козловський І. С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1945. Львів: К., 1998. 238 с.

Кушнір, 2014 – Кушнір В. Г. Бойки села Маринове: розвиток традиційної культури після переселення. // Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2014. С. 240 – 245.

Кушнір, 2015 – Кушнір В.Г. Проблеми адаптації депортованих українців на Одещині // Записки історичного факультету. (ЗІФ). Одеса. 2015. С. 85-97.

Наталія О.Петрова, Станіслав В.Ковальчук, 2018 – Наталія О.Петрова, Станіслав В.Ковальчук Українці-переселенці на Одещині в 1944-1946 роках. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) //На річці Кодима. Дослідження з історії України та Польщі. Під редакцією Т.Цисельського. А.Коритко, В.Кушніра. Одеса :ОНУ, 2018. С.185-194.

Наталія Петрова, Станіслав Ковальчук, 2018– Наталія Петрова, Станіслав Ковальчук. Звернення та скарги українців-переселенців на Одещині до органів влади як джерело дослідження порушення прав людини та прав національних спільнот (за матеріалами справ Державного архіву Одеської області) //Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб.наук.праць. Львів, Левада. 2018 С.246-254.

Ніточко, 2011 – Ніточко І.І. Остання депортація. До 60-ти річчя примусового переселення 1951 року : науково-довідкове видання. Одеса. 2011. 240 с.

Ніточко, 2016 – Ніточко І.І., Вернигора М.О. Історія останньої депортації. Одеса. 2016. 344 с.

Петрова, 2019 –Петрова Н.О. Соціально-побутові умови депортованих українців на Одещині (1944-1946 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : збірка наукових праць. Вип. 7. Херсон :ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. С.390-397.

Пронь, 2009 – Пронь Т. Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків степу України // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19 (2). К., 2009. С. 264-273.

Роговська, 1997 – Роговська А. Польсько-український кордон в останні пів століття / Україна – Польща. Діалог над кордоном. Незалежний культурологічний часопис «Ї». Львів, 1997. № 11. С. 20 – 25.

References

Vynohradska, 2008 – Vynohradska, Vynohradska H. Deportatsiia ukrainsiv z Polshchi 1944-1947 rr.: problemy periodyzatsii ta obstavyny pereselennia (za materialamy usnykh opovidei deportovanykh) [Deportation of Ukrainians from Poland from 1944-1947: problems of periodization and the circumstances of resettlement (based on oral deportation stories)]// Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk. – 2008. – Vyp. 11-12. – S. 243-250. [in Ukrainian].

Kabachii R , 2019 – Kabachii R. Vyhnnani na stepy. Deportatsiia ukrainsiv iz Polshchi na Pivden Ukrainy v 1944 – 1946 rokakh. [Exiled to the steppes. Deportation of Ukrainians from Poland to the South of Ukraine in 1944 - 1946.]Kyiv: Liuta sprava, 2019. 624 s. [in Ukrainian].

Kliashstorna, 2006 – Kliashstorna N. O. Aktsiia-51. Ostanni sviddy. [Action-51. The last witnesses.]Vinnytsia: DP «DKF», 2006. 232 s. [in Ukrainian].

Kliashstorna, 2009 – Kliashstorna N. O. Aktsiia-51. Knyha pamiaty. [Action-51. Memory book]Vinnytsia: DP «DKF», 2009. 447 s. [in Ukrainian].

Kovalchuk, Petrova, 2017 – Kovalchuk S.V., Petrova N.O. Mainovyi ta sotsialnyi stan pereselentsiv na Odeshchynu v 1944-1947 rr. [Property and social status of settlers in Odessa region in 1944-1947.]// Mihratsii v istorii i etnichnykh protsesakh Ukrainy. Odeski etnografichni chytannia : Zbirka naukovykh prats: naukove vydannia / Za redaktsiieiu V.H. Kushnira. – Odesa : Odeskii natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, 2017. – 398 s. – S. 168-178. [in Ukrainian].

Kovalchuk, Petrova, 2016 – Kovalchuk S.V., Petrova N.O. Ukraintsi-pereselentsi na Odeshchyni 1944-1946 rr. (za materialamy derzhavnoho arkhivu odeskoi oblasti) [Ukrainian settlers in Odesshyn in 1944-1946 (based on the materials of the State Archives of the Odessa region)]// «Zapysky istorychnoho fakultetu» 27 vypusk 2016 : naukove vydannia // Kolektyv avtoriv – Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, 2016. – S. 155-165. [in Ukrainian].

Kovalchuk, Petrova, 2018 – Kovalchuk Stanislav, Petrova Nataliia. Deiaki osoblyvosti adaptatsii ukraintsi-pereselentsiv na Odeshchyni u 1944-1946 rr.: sotsialno-ekonomichni ta etnichnyi aspekty (za materialamy sprav Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti) [Some features of the adaptation of Ukrainian immigrants in the Odessa region in 1944-1946: socio-economic and ethnic aspects (according to the State Archives of Odessa region)] // Umanska starovyna: Naukovyi zhurnal. – Uman: Vydavnycho-polihrafichniy tsentr «Vizavi» 2018. – Vyp. 5. –S.74-82. [in Ukrainian].

Kozlovskiy, 1998 – Kozlovskiy I. S. Vstanovlennia ukraïnsko-polskoho kordonu. 1941–1945. [Establishment of the Ukrainian-Polish border. 1941–1945.] Lviv: K., 1998. 238 s. [in Ukrainian].

Kushnir, 2014 – Kushnir V. H. Boiky sela Marynove: rozvytok tradytsiinoi kultury pislia pereselennia. [Boiky in the village of Marynove: the development of traditional culture after resettlement.] Odeski etnografichni chytannia. Etnokultura porubizhzhia: lokalno-terytorialni osoblyvosti. Odesa: ONU imeni I. I. Mechnykova, 2014. S. 240 – 245. [in Ukrainian].

Kushnir, 2015 – Kushnir V.H. Problemy adaptatsii deportovanykh ukraintsi na Odeshchyni [Problems of adaptation of deported Ukrainians in the Odessa region]// "Zapysky istorychnoho fakultetu" 25 vypusk 2014: naukove vydannia. – Odesa, 2015. – S. 85-97. [in Ukrainian].

Nataliia O.Petrova, Stanislav V.Kovalchuk, 2018 – Nataliia O.Petrova, Stanislav V.Kovalchuk Ukraintsi-pereselentsi na Odeshchyni v 1944-1946 rokakh. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti) [Ukrainian immigrants in the Odessa region in 1944-1946. (according to the State Archives of Odesa region)] //Na richtsi Kodyma. Doslidzhennia z istorii Ukrainy ta Polshchi. Pid redaktsiieiu T.Tsyselskoho. A.Korytko, V.Kushnira.-Odesa :ONU, 2018.- S.185-194. [in Ukrainian].

Nataliia Petrova, Stanislav Kovalchuk, 2018– Nataliia Petrova, Stanislav Kovalchuk. Zvernennia ta skarhy ukraintsi-pereselentsiv na Odeshchyni do orhaniv vlady yak dzherele doslidzhennia porushennia prav liudyny ta prav natsionalnykh spilnot (za materialamy sprav Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti) [Appeals and complaints of Ukrainian immigrants in Odesa region to the authorities as a source of research on human rights violations and the rights of national communities (based on the materials of the State Archives of Odesa region)] //Suspilno-istorychna ta polityko-pravova otsinka totalnoho vyselelnia ukraintsi z etnichnykh zemel Lemkivshchyny, Nadiannia, Kholmshchyny, Pidliashshia, Liubachivshchyny, Zakhidnoi Boikivshchyny u 1944-1951 rr. Zb.nauk.prats.-Lviv, Levada. 2018 – S.246-254. [in Ukrainian].

Nitochko, 2011 – Nitochko I.I. Ostannia deportatsiia. Do 60-ty richchia prymusovoho pereselennia 1951 roku : naukovy-dovidkovy vydannia [The last deportation. To the 60th anniversary of the forced resettlement of 1951: a scientific reference publication]// I.I. Nitochko. – Odesa: Astroprint, 2011. – 240 s. [in Ukrainian].

Nitochko, 2016 – Nitochko I.I., Vernyhora M.O. Istoriia ostannoï deportatsii. [History of the last deportation.] Odesa. 2016. 344 s. [in Ukrainian].

Petrova, 2019 –Petrova N.O. Sotsialno-pobutovi umovy deportovanykh ukraintsi na Odeshchyni (1944-1946 rr.) [Social and living conditions of deported Ukrainians in Odesa region (1944-1946)] // Pivden Ukrainy: etnoistorychni, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry : zbirka naukovykh prats. Vyp. 7.- Kherson :OLDI-PLIuS, 2019.- S.390-397. [in Ukrainian].

Pron, 2009 – Pron T. Radiansko-polskyi obmin diliankamy terytorii 1951 r. u perekazakh boikiv stepu Ukrainy [Soviet-Polish exchange of territories in 1951 in the legends of the steppes of Ukraine] // Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. — T. 19 (2). — K., 2009. — S. 264-273. [in Ukrainian].

Rohovska, 1997 – Rohovska A. Polsko-ukraïnskyi kordon v ostanni piv stolittia [The Polish-Ukrainian border in the last half century] / Ukraina – Polshcha. Dialoh nad kordonom. Nezaleznyi kulturolohichni chasopys «I». Lviv, 1997. № 11. S. 20 – 25. [in Ukrainian].